

MAREK BARWIŃSKI

**Geograficzno-polityczne
uwarunkowania sytuacji
Ukraińców, Łemków,
Białorusinów i Litwinów
w Polsce po 1944 roku**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

**Geograficzno-polityczne
uwarunkowania sytuacji
Ukraińców, Łemków,
Białorusinów i Litwinów
w Polsce po 1944 roku**

Kamilce i Maćkowi

MAREK BARWIŃSKI

**Geograficzno-polityczne
uwarunkowania sytuacji
Ukraińców, Łemków,
Białorusinów i Litwinów
w Polsce po 1944 roku**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Marek Barwiński – Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Prof. dr hab. Marek Koter

OPRACOWANIE REDAKCYJNE I SKŁAD

Anna Araszkiwicz

RYSUNKI

Anna Wosiak

PROJEKT OKŁADKI

Andrzej Frydel

Na okładce wykorzystano zdjęcia Autora

Badania terenowe, których wyniki wykorzystano w książce, zrealizowano ze środków
Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji
numer DEC-2011/01/B/HS4/02609

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. (dodruk) W.06087.13.1.H

ISBN 978-83-7525-785-4
e-ISBN 978-83-7969-907-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

SPIS TREŚCI

1. Wstęp	7
1.1. Wyjaśnienia terminologiczne	9
1.2. Zakres pracy, cele i hipotezy badawcze	25
1.3. Metody badawcze	28
1.4. Literatura przedmiotu	31
2. Geneza i dzieje Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów na ziemiach polskich do 1944 roku – zarys problematyki	39
2.1. Ukraińcy	39
2.2. Łemkowie	50
2.3. Białorusini	57
2.4. Litwini	64
2.5. Liczebność i rozmieszczenie Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów na podstawie wyników międzywojennych spisów ludności	69
3. Sytuacja mniejszości ukraińskiej, łemkowskiej, białoruskiej i litewskiej w Polsce na tle przemian politycznych po 1944 roku.....	78
3.1. Pierwsze lata po II wojnie światowej – prześladowania, przesiedlenia, dyskryminacja	78
3.1.1. Przesiedlenia do ZSRR w latach 1944–1946	85
3.1.2. Sumaryczny spis ludności z 1946 roku	100
3.1.3. Akcja „Wisła”	101
3.1.4. Przełom lat 40. i 50. XX wieku	115
3.2. Sytuacja w latach 1952–1989 – podporządkowanie, kontrola, asymilacja	119
3.2.1. Zmiany polityczne w 1956 roku i ich wpływ na sytuację mniejszości narodowych	121
3.2.2. Dekada lat 60. XX wieku	135
3.2.3. Dekada lat 70. XX wieku	142
3.2.4. Dekada lat 80. XX wieku	146
3.3. Okres po 1989 roku – demokratyzacja, pluralizm, zmiany prawne	152
3.3.1. Nowe uwarunkowania prawne pierwszej dekady XXI wieku	154
3.3.2. Działalność polityczna i organizacyjna mniejszości	162
3.3.3. Szkolnictwo mniejszości narodowych	197
3.4. Stosunki międzypaństwowe w kontekście sytuacji mniejszości narodowych	208

4. Współczesne rozmieszczenie i liczebność Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce	237
4.1. Analiza wyników spisu powszechnego z 2002 roku	240
4.2. Analiza wyników spisu powszechnego z 2011 roku	287
4.3. Analiza porównawcza wyników spisów powszechnych z początku XXI wieku	300
5. Studium porównawcze sytuacji społeczno-politycznej Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce	309
6. Wnioski	325
Literatura	329
Od Redakcji	349
Aneks	351

1. WSTĘP

Podczas ostatnich kilkudziesięciu lat Polska przechodziła wiele istotnych przeobrażeń politycznych, gospodarczych i społecznych – od kształtowania granic, przesiedleń ludności, narzucenia systemu komunistycznego, przez narastający nadzór władz partyjnych i aparatu bezpieczeństwa nad wszelkimi formami działalności, aż po demokratyzację i liberalizację systemu politycznego oraz integrację z politycznymi, gospodarczymi i militarnymi strukturami Europy Zachodniej. Zmiany te – przeprowadzane niejednokrotnie drogą rewolucyjną, a nie ewolucyjną – nie mogły nie mieć wpływu na sytuację poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych. W istotnym stopniu zmieniły ich rozmieszczenie, liczebność, tożsamość, relacje z polską większością, sytuację prawną, działalność organizacyjną, kulturalną, szkolnictwo. Wpływ ten nie był jednolity w perspektywie czasowej, terytorialnej i etnicznej. Był odmienny w różnych latach, w różnych regionach Polski oraz wobec różnych narodowości. Głównymi punktami zwrotnymi były daty kryzysów i przełomów politycznych, które wyzwały aktywność środowisk mniejszości narodowych, a niejednokrotnie powodowały także zmiany w prawie oraz w praktyce postępowania z obywatelami niepolskiej narodowości.

Podmiotem badań są zamieszkujący Polskę Ukraińcy, Łemkowie, Białorusini i Litwini, natomiast przedmiotem badań są geograficzno-polityczne uwarunkowania ich sytuacji na tle przemian politycznych po 1944 r. Analizowane zbiorowości stanowią najliczniejsze mniejszości narodowe i etniczne wschodniego i południowo-wschodniego pogranicza Polski. Należą do tzw. mniejszości tradycyjnych, od wieków zamieszkujących w ramach państwa polskiego, są swoistym reliktem wielonarodowej Rzeczypospolitej. Mniejszości te, w wyniku II wojny światowej oraz polityki władz komunistycznych uległy bardzo istotnym przeobrażeniom terytorialnym, ilościowym, instytucjonalnym, społecznym i kulturowym. Zamieszkiwane przez nie regiony zostały podzielone granicami państwowymi, a ludność objęta akcjami przesiedleńczymi o różnej skali, natomiast poczucie odrębności narodowej było osłabiane asymilacyjną polityką władz, prowadzoną w ramach budowania społeczeństwa monoetnicznego.

Przekształcenia struktury narodowościowej zapoczątkowane zmianami terytorialnymi i politycznymi II wojny światowej nie zakończyły się wraz z trans-

formacją polityczną i ustrojową początku lat 90. XX w. Uległy zmianie realia polityczne, prawne i instytucjonalne, nastąpiło wyraźne odejście od dotychczasowej polityki narodowościowej oraz uaktywnienie środowisk poszczególnych mniejszości, jednak nie wygasły dawne konflikty i wzajemne urazy oraz nie zahamowano procesów asymilacji i akulturacji. Wyniki spisów powszechnych przeprowadzonych na początku XXI w. dostarczyły, często dyskusyjnych i kontrowersyjnych, danych dotyczących liczebności i rozmieszczenia poszczególnych narodowości. Uznanie przez demokratyczne władze różnorodności etnicznej Polski, wprowadzenie kompromisowych rozwiązań prawnych, obecność mniejszości narodowych w przestrzeni publicznej, spowodowały zmiany w relacjach niepolskich narodowości z większością społeczeństwa, co z jednej strony prowadzi do ich upodmiotowienia, z drugiej wywołuje krytyczne opinie i spory, zwłaszcza na poziomie lokalnym.

Praca jest poświęcona przemianom narodowościowym, jakie zachodziły w Polsce po 1944 r., ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości narodowych i etnicznych wschodniej Polski, gdzie zmiany te, zwłaszcza w aspekcie terytorialnym i ilościowym, były bardzo dynamiczne i wewnętrznie silnie zróżnicowane. Po upływie kilkudziesięciu lat i licznych przekształceniach sytuacji politycznej i prawnej można pokusić się o zbadanie, w jaki sposób polityka państwa, zarówno w warunkach ustroju totalitarnego, jak i demokratycznego, wpływa na strukturę narodowościową. W jaki sposób system polityczny i jego zmiany warunkują relacje między większością a mniejszościami narodowymi? Jak w różnych okresach kształtowała się tożsamość narodowa oraz instytucjonalizacja działalności społecznej i kulturalnej mniejszości narodowych i etnicznych „skazanych” przez władze na rozproszenie i stopniową asymilację? Co było głównymi przyczynami zróżnicowanej sytuacji społeczno-politycznej omawianych mniejszości w okresie PRL? Czy zmiany ustrojowe, zapoczątkowane w 1989 r., umożliwiły w praktyce równoprawne funkcjonowanie poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych? W jaki sposób liderzy omawianych mniejszości postrzegają i oceniają obecną sytuację narodowości, które reprezentują? Tak sformułowane pytania są zasadniczymi problemami badawczymi podjętymi w niniejszej pracy.

Problematyka narodowościowa jest przedmiotem zainteresowania wielu nauk, m.in.: historii, statystyki, demografii, politologii, socjologii, etnologii, etnografii. Także geografii, która zwraca szczególną uwagę na element przestrzenny związany z rozmieszczeniem poszczególnych narodów, z przyczynami i konsekwencjami jego zmian oraz genezą skupisk mniejszości narodowych. W ramach geografii ludności, czy szerzej antropogeografii, funkcjonuje, obok geografii

religii i geografii języków, także geografia narodowości¹, zajmująca się określeniem liczebności oraz oceną i analizą struktur etnicznych w różnych skalach przestrzennych. Badania struktur narodowościowych i ich przemian są powszechne zwłaszcza w geografii politycznej, która poświęca problematyce mniejszości zarówno narodowych, etnicznych, językowych, jak i religijnych najwięcej miejsca spośród nauk geograficznych. Dzięki umiejętności badania zjawisk w kontekście przestrzennym i czasowym ułatwia ona poznanie i zrozumienie wzajemnych relacji czynników politycznych, demograficznych, społecznych i kulturowych. Badania takie mają szczególne uzasadnienie w sytuacji wyraźnej zależności zmian narodowościowych od przekształceń terytorialnych i politycznych, czyli elementów będących w centrum zainteresowania geografii politycznej. Sytuacja taka ma miejsce w przypadku mniejszości narodowych i etnicznych zamieszkujących wschodnią Polskę.

Studia nad mniejszościami narodowymi i etnicznymi w polskiej geografii politycznej mają długą tradycję badawczą i bogaty dorobek naukowy, zwłaszcza z okresu międzywojennego oraz ostatnich dwudziestu lat². Badania te, w latach PRL epizodyczne, współcześnie przeżywają renesans. Geografia polityczna, zajmując się problematyką narodowości, korzysta z dorobku innych dyscyplin, zwłaszcza historii, statystyki, socjologii i politologii. Podstawowym punktem odniesienia wszelkich analiz specyfiki etnicznej pozostaje przestrzeń, środowisko geograficzne oraz warunki społeczno-gospodarcze, przy jednoczesnym uwzględnieniu wpływu uwarunkowań historycznych i politycznych. Bliskie powiązania geografii politycznej z geografiami historyczną oraz historią, które to dyscypliny naukowe badają i wyjaśniają naturalną zmienność zjawisk w czasie i przestrzeni, umożliwiają odwołanie się do niezbędnego w tego typu pracy kontekstu społeczno-historycznego.

1.1. Wyjaśnienia terminologiczne

Tematem badań są mniejszości narodowe i etniczne, dlatego podstawowym zagadnieniem jest wyjaśnienie terminów związanych z tymi kategoriami. Są one rozpatrywane, wbrew pozorom, nie tylko według kryteriów ilościowych, ale również historycznych, prawnych i socjologicznych. Istotny jest także kontekst przestrzenny, w odniesieniu do którego termin „mniejszości” jest definiowany,

¹ O geografii narodowości pisali m.in. B. Zaborski i A. Wrzosek (1939), A. Maryański (1994) oraz P. Eberhardt (2010b).

² Obszernie pisali na ten temat m.in. P. Eberhardt (2004a, 2010b) i M. Sobczyński (2008b, 2008c).

oraz status, jaki zajmują w społeczeństwie, zwykle niższy zarówno pod względem politycznym, społecznym, jak i ekonomicznym.

Pojęcie mniejszości narodowej pojawiło się stosunkowo późno, dopiero w połowie XIX w., kiedy kształtowała się współczesna świadomość narodowa, powstawały współczesne narody, zanikały natomiast dominujące wcześniej tradycyjne podziały stanowe. Jest ono, podobnie jak bezpośrednio z nim związane pojęcie narodu i narodowości, wieloznaczne, przez co należy do zagadnień szczególnie skomplikowanych, dyskusyjnych, a często i drażliwych. W nauce istnieje cała gama definicji narodu oraz mniejszości narodowej. Wiele z nich jest zbyt ogólnikowych bądź nieprecyzyjnych. Inne z kolei, jeżeli potraktować je dosłownie, pozostawiają poza swoim zakresem, często celowo, niektóre realnie istniejące zjawiska (Tomaszewski 1991, Żołędowski 2003).

Odpowiedzi na pytania „co to jest naród?” oraz „co to jest mniejszość narodowa?” w dużej mierze zależą od tego, kogo pytamy, w jakich okolicznościach i w jakim okresie historycznym. Inaczej do tych problemów podchodzi etnograf czy geograf ludności, zupełnie inaczej polityk, a jeszcze inaczej historyk lub socjolog. Odpowiedzi będą także zależą od wyznawanych przez pytanego poglądów politycznych, a nawet filozoficznych (Sobczyński 1996b). Definicje narodu i mniejszości narodowej mają bowiem bardzo często charakter instrumentalny, służyły i służą celom politycznym i ideologicznym. Częstokroć stanowiły podstawę odmowy uznania określonych grup za naród (lub mniejszość narodową), bądź przeciwnie, miało z nich wynikać, że dana zbiorowość jest narodem, w związku z czym przysługują jej określone uprawnienia (Waldenberg 1992). Nadal aktualne jest stwierdzenie L. Wasilewskiego (1929), że „pojęcie narodowości, narodu zmienia się w zależności od tego, kto to pojęcie formułuje”.

Brak jednoznacznej, powszechnie akceptowanej definicji wynika nie tylko z wielości dyscyplin naukowych zajmujących się tą tematyką oraz problemów z obiektywizacją stosowanych pojęć, ale przede wszystkim ze zróżnicowania grup mniejszościowych. Obrazują to m.in. liczne typologie i klasyfikacje mniejszości narodowych, zarówno socjologiczne (Lewandowski 1993, Żołędowski 2003, Łodziński 2005, Budyta-Budzyńska 2010), nawiązujące głównie do relacji mniejszości z zamieszkiwanym terytorium oraz charakteru więzi łączącej członków mniejszości, jak i geograficzne (Koter 1993, 1995a, b, 1998), opracowane z punktu widzenia etniczno-terytorialnego oraz genetycznego.

Podstawową kwestią jest ustalenie, czy dana grupa spełnia cechy mniejszości narodowej. Odpowiedź nie jest prosta i zależy od wielu elementów, a zasadnicze znaczenie mają przyjęte kryteria. Najczęściej wymieniane jest kryterium arytmetyczne (grupa znajdująca się w liczebnej mniejszości wobec pozostałej ludności), wyróżniające (grupa odróżniająca się od większości m.in. wspólnymi

cechami etnicznymi, kulturowymi, językowymi, religijnymi) oraz rodzaj relacji z większością (grupa niedominująca, podporządkowana pod względem politycznym, społecznym, ekonomicznym). Jednak najistotniejsze jest ustalenie, czy dana zbiorowość jest częścią narodu, czy ma świadomość odrębności narodowej i jako taka może być określana jako mniejszość narodowa, w odróżnieniu od np. mniejszości ideologicznych, światopoglądowych czy seksualnych. Jest to często niejednoznaczne i kontrowersyjne.

Trudności wynikają ze ścierania się dwóch odmiennych, czy raczej uzupełniających się, teorii narodu: obiektywnej i subiektywnej. Pierwsza z nich zakłada, iż o przynależności do narodu decydują cechy obiektywne, niezależne od woli i świadomości jednostek, takie jak zamieszkiwane terytorium, przekonanie o wspólnym pochodzeniu, własne państwo, które zamieszkuje przynajmniej część narodu, język, który uznaje za ojczysty, własna historia, kultura, religia, gospodarka. Druga teoria zakłada, iż przynależność do narodu jest aktem woli jednostki w zależności od jej subiektywnych przekonań, z reguły uwarunkowanych historycznie i kulturowo, przejawiającej się w poczuciu świadomości narodowej, wzajemnej więzi emocjonalnej, identyfikacji z własną grupą oraz odrębności od innych narodów (Boksański 1996, Sobczyński 1996b, Michna 2004, Budyta-Budzyńska 2010).

Najczęściej w definiowaniu narodu oraz mniejszości narodowej wymieniane są zarówno cechy obiektywne, jak i subiektywne. Jednak odwoływanie się wyłącznie do cech obiektywnych lub kładzenie na te cechy głównego nacisku może często prowadzić do nieuznawania za naród zbiorowości, które ewidentnie je tworzą. Są bowiem liczne przykłady narodów, które istnieją, mimo że nie posiadają lub długo nie posiadały własnego państwa (np. Kurdowie, Tybetańczycy, Tamilowie, Baskowie, Katalończycy, Palestyńczycy, Bośniacy, Słoweńcy), nie mają wspólnego języka ojczystego (Szwajcarzy), nie zamieszkują w większości zwartej terytorium (Żydzi, Romowie). Dlatego uznano, że precyzyjniejsze jest określanie przynależności jednostki do narodu na podstawie cech subiektywnych, zwłaszcza z zakresu uczuć, woli i świadomości. Jest to współcześnie dominujący pogląd, głównie w krajach demokratycznych. Takie podejście jest szczególnie istotne na obszarach pograniczy narodowościowych, gdzie dochodzi do przenikania się i przemieszania różnych narodów, gdzie częstym źródłem konfliktów jest negowanie samoidentyfikacji narodowej poszczególnych osób czy społeczności, przypisywanie im innej przynależności narodowej niż ta, z którą się identyfikują (Barwiński 2004a, b).

Ponadto o tym, czy dana grupa posiada status mniejszości narodowej, decydują postanowienia prawa międzynarodowego oraz wola państwa osiedlenia. W okresie międzywojennym podstawowym kryterium zaliczenia do mniejszości

narodowej było zamieszkiwanie „od zawsze” zwartej terytorium, obywatelstwo państwa osiedlenia, bycie odłamem narodu posiadającego własne państwo i kultywowanie własnej odrębności. Współcześnie dominują dwa podejścia: historyczno-prawne i socjologiczne. W pierwszym podkreśla się przede wszystkim państwowy stan posiadania, status obywatelski, kryterium liczbowe, niezajmowanie pozycji dominującej w społeczeństwie, lojalność wobec państwa oraz czynniki obiektywne (pochodzenie, język, religia, zamieszkiwane terytorium). W podejściu socjologicznym, które podkreśla, że to cechy zbiorowości, a nie państwo, decydują, czy jest ona zaliczana do mniejszości narodowych, doszło do pewnego ujednoczenia stanowiska poprzez uznanie mieszanej zasady subiektywno-obiektywnej. Przy ustalaniu przynależności narodowej członków mniejszości najistotniejsze jest subiektywne poczucie przynależności do danego narodu, wola bycia mniejszością, świadomość przynależenia do określonych wartości i symboli, poczucie więzi z tą a nie inną zbiorowością, natomiast cechy obiektywnej odrębności od większości odgrywają rolę pomocniczą (Chałupczak, Browarek 1998, Budyta-Budzyńska 2010).

W polskiej literaturze, głównie socjologicznej i geograficznej, pojęcie mniejszości narodowej omawiało i definiowało wielu autorów, m.in. J. Wiatr (1973), J. Byczkowski (1976), S. Ossowski (1984), A. Sadowski (1991a, 1995a, 2009), J. Tomaszewski (1991), K. Kwaśniewski (1992, 2005), M. Waldenberg (1992, 2000), G. Janusz (1993), M. Koter (1993, 1995a, 1998), A. Maryański (1994), E. Michna (1995, 2004), P. Eberhardt (1996, 2006, 2008), A. Kłoskowska (1996), G. Babiński (1997), H. Chałupczak, T. Browarek (1998), M. Baczwarrow, A. Suliborski (2002), M. Budyta-Budzyńska (2003, 2010), C. Żołędowski (2003), M. Barwiński (2004a, b), Z. Kurcz (2005), S. Łodziński (2005), Z. Rykiel (2006), M. Sobczyński (1996b, 2000), R. Szul (2009). W licznych definicjach mniejszości narodowej można wyróżnić kilka najczęściej powtarzających się elementów wspólnych. Jest to zbiorowość, która na danym obszarze, na skutek różnych przyczyn historycznych (np. zmian granic, migracji), jest mniej liczna od pozostałej ludności, odróżnia się od reszty obywateli cechami etnicznymi, językowymi, kulturowymi lub religijnymi oraz ma świadomość odrębności narodowej, subiektywną wolę bycia mniejszością i podkreśla swą odrębność. Ponadto jej relacje z większością charakteryzują się podporządkowaniem w aspekcie prawnym, politycznym, ekonomicznym lub prestiżowym. Ważnym elementem jest „zasiedzialość” danej zbiorowości etnicznej oraz jej „tradycyjny” związek z zamieszkiwanym terytorium. Grupy imigrantów, często zdecydowanie liczniejsze od tzw. tradycyjnych mniejszości, z reguły nie są uznawane za mniejszości narodowe, nie są także chronione odrębnymi przepisami prawnymi.

Jako przykład adekwatny do sytuacji Ukraińców, Białorusinów i Litwinów w Polsce może posłużyć definicja H. Chałupczaka i T. Browarka (1998), którzy charakteryzują mniejszość narodową jako „grupę obywateli danego państwa, pozostającą w mniejszości w stosunku do pozostałej części jego ludności i niezajmującej pozycji dominującej, wyróżniającą się cechami etnicznymi, językowymi lub religijnymi, wspólnie dążącą do zachowania swej odrębności kulturowej i posiadającą aspiracje ujmowane w kategoriach państwa”.

Niejednokrotnie wraz z pojęciem mniejszości narodowej pojawia się kategoria mniejszości lub grupy etnicznej. Grecki termin *ethnos* oznacza: tłum, lud, rasę, plemię, naród, klasę ludzi, ma więc bardzo szeroki zakres pojęciowy, dlatego często określenia te używane są jako substytuty lub synonimy.

W socjologii wyróżnia się szersze i węższe znaczenia pojęcia mniejszości etnicznej. W ujęciu szerszym (preferowanym w krajach anglosaskich), kategoria mniejszości etnicznej jest nadrzędna wobec mniejszości narodowej, która jest traktowana jako jej podtyp, wraz z mniejszościami niedającymi określić się jako narodowe. Takie definiowanie zakłada zmienność jej form i obejmuje wszelkie zbiorowości, od plemion, grup regionalnych czy etnograficznych, aż do narodów. W węższym znaczeniu, powszechniej stosowanym, mniejszość etniczna jest grupą posiadającą świadomość własnej odrębności kulturowej, językowej, historycznej, często terytorialnej, ale nietworzącą jeszcze odrębnego narodu. Jest postrzegana jako zbiorowość, której brakuje pewnych cech, by stać się mniejszością narodową, zwłaszcza wykształconego poczucia odrębności narodowej oraz własnego państwa, zagranicznej ojczyzny³ (Pawluczuk 1972, Sadowski 1995a, Michna 2004, Budyta-Budzyńska 2010). Jak pisze S. Łodziński (2005), nawiązując do Maxa Webera, „dla członków mniejszości etnicznej ważne pozostaje ustalenie, kim nie są, natomiast dla członków mniejszości narodowej ważne jest to, kim są”.

H. Chałupczak i T. Browarek (1998) pod określeniem „mniejszość etniczna” rozumieją „wspólnotę obejmującą obywateli danego państwa powstałą w wyniku procesu historycznego, posiadającą poczucie swej odrębności, trwałe formy integracji na podstawie wspólnego pochodzenia, języka lub religii, ale niemającą aspiracji ujmowanych w kategoriach państwa”. Zgodnie z takim podejściem, mniejszości etniczne, w odróżnieniu od narodowych, nie posiadają państwa macierzystego i nie wysuwają postulatów typu państwowego. Odróżnianie mniejszości narodowych od etnicznych według kryterium „posiadania państwa”, lub twierdzenie, iż mniejszość narodowa jest zawsze większością w innym państwie, natomiast mniejszość etniczna w żadnym państwie nie jest większością

³ Pojęcie zagranicznej ojczyzny będzie rozumiane jako państwo tworzone przez naród, z którym dana mniejszość odczuwa wspólnotę etniczną (Zołądowski 2003).

cia, jest współcześnie rozpowszechnione (choć niepowszechnie przyjęte), zarówno w socjologii, jak i w geografii politycznej (Baczwarow, Suliborski 2002, Łodziński 2005, Rykiel 2006, Budyta-Budzyńska 2010).

Pojęcie grupy etnicznej jest trudne do zdefiniowania. Przede wszystkim dlatego, że w różnych społeczeństwach i w różnym czasie miało inną treść⁴. Określanie mniejszości etnicznej jako zbiorowości, której „czegoś brakuje” (zwłaszcza z zakresu elementów kultury i świadomości), żeby można było ją nazwać mniejszością narodową, współcześnie wydaje się anachronicznym i absurdalnym powrotem do XIX-wiecznych koncepcji podziałów na narody „lepsze i gorsze”, mniej lub bardziej „cywilizowane”. Fenomen etniczności kształtuje się na bazie odmienności od otoczenia społecznego. Najogólniej rzecz biorąc, mniejszość etniczna to wspólnota ludzi w jakiś sposób odmiennych od większości zamieszkujących dane terytorium (Mikołajewska 1987). W takim ujęciu pojęcie mniejszości etnicznej będzie zawierać w sobie pojęcie mniejszości narodowej i będzie miało znaczenie synonimiczne. Powszechne w naukach socjologicznych rozróżnianie mniejszości etnicznej i narodowej oraz budowanie na tym rozróżnieniu różnorodnych teorii niejednokrotnie nie ma znaczenia, ponieważ społeczności określane jako etniczne i jako narodowe w zasadzie dążą do tego samego, czyli zachowania własnej tożsamości i podmiotowości (Szul 2009).

Powyższe rozważania wykazują, iż określenie przynależności danej zbiorowości do konkretnej mniejszości narodowej czy etnicznej jest sprawą bardzo złożoną. Trudności pojawiają się przy próbie ustalenia, czym jest badana grupa społeczna, czy stanowi wspólnotę narodową, etniczną, czy jest częścią jakiegoś etnosu nieukształtowanego jeszcze w samodzielny naród. Może też stanowić odrębną wspólnotę polityczną, religijną, rasową, obyczajową, językową czy inną. Ponieważ w wielu krajach istnieją zbiorowości nadal poddawane procesom konsolidacji i asymilacji, stanowiące formy przejściowe o bardzo płynnym stopniu świadomości narodowej, noszące cechy dualizmu narodowego, ich zaszeregowanie może być sprawą nadzwyczaj trudną, o ile w ogóle wykonalną. W szczególności dotyczy to grup regionalnych oraz mieszkańców pogranicza etnicznego, gdzie zazwyczaj występuje wzajemne przenikanie i mieszanie różnych grup etnicznych. Nie zawsze mieszkańcy określonego terytorium są w stanie wytworzyć jednolitą świadomość narodową, nawet jeśli wywodzą się z lokalnej wspól-

⁴ Poza wspomnianymi powyżej szerszym i węższym postrzeganiem tego pojęcia w socjologii, szeregiem różnic w poszczególnych definicjach oraz wyróżnianiem według kryterium braku państwa macierzystego, mniejszości etniczne utożsamia się niekiedy także z grupami imigrantów i charakteryzuje jako rozproszone, napływowe społeczności „imigrantów etnicznych”, ulegające dobrowolnej asymilacji w państwie osiedlenia (Burszta, Jaskułowski 2005).

noty o dość jednolitej tradycji i kulturze (Byczkowski 1976, Sobczyński 1996b). Ponadto dla jednostki przynależność do mniejszości narodowej czy etnicznej zawsze będzie zdeterminowana urodzeniem w określonej zbiorowości i w jakiejś mierze wynikiem własnego wyboru. Dlatego nie jest ani w pełni przypisana (obiektywna), ani całkowicie dobrowolna (subiektywna) (Łodziński 2005).

W przyjętych w Polsce po 1990 r. rozwiązaniach prawnych normą stało się uznanie liberalnej zasady samookreślenia narodowego, mówiącej, że „każdy jest tym, za kogo się uważa”. Zgodnie z tym, czynnikiem decydującym o przynależności do poszczególnych mniejszości powinien stać się indywidualny, subiektywny wybór jej członków. Jednak w praktyce zasadę tę ograniczono do tzw. mniejszości tradycyjnych, odmawiając jej np. Ślązakom. Ponadto we współczesnym definiowaniu, klasyfikowaniu i różnicowaniu poszczególnych narodowości oraz zaliczaniu ich lub wykluczaniu z grona mniejszości narodowych i etnicznych, zasadnicze znaczenie ma wymóg (lub jego brak) posiadania obywatelstwa kraju zamieszkania, wieloletniego zamieszkiwania określonego terytorium oraz posiadania zagranicznej ojczyzny, czyli cechy obiektywne.

W Polsce, po kilkunastu latach sporu parlamentarnego, 1 maja 2005 r. weszła w życie Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym, uchwalona przez sejm 6 stycznia 2005 r. Znaczenie ustawy jest na tyle istotne, że jest nazywana „konstytucją mniejszości narodowych”⁵. Określa m.in. warunki, na jakich państwo polskie może uznać daną zbiorowość za mniejszość narodową lub etniczną, zamieszcza wykaz narodowości, które zostały oficjalnie za takie uznane, oraz prawa, jakie w związku z tym faktem im przyznaje. Według ustawy mniejszością narodową jest grupa, która spełnia łącznie następujące warunki⁶:

- jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej,
- posiada polskie obywatelstwo,
- w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją,
- dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji,
- ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę,
- jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat,
- utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

⁵ Szczegółowe zapisy ustawy zostały szerzej omówione w dalszej części pracy.

⁶ Dz.U. nr 17, poz. 141, art. 2.

Definiując mniejszość etniczną, ustawodawca zmienił ostatni warunek, czyli „utożsamianie się z narodem zorganizowanym we własnym państwie”, który od mniejszości etnicznej nie jest wymagany.

Według tych kryteriów wyróżniono w Polsce dziewięć mniejszości narodowych. Należą do nich: Białorusini, Czesi, Litwini, Niemcy, Ormianie, Rosjanie, Słowacy, Ukraińcy, Żydzi. Natomiast do zapisanych w ustawie czterech mniejszości etnicznych należą: Karaimi, Łemkowie, Romowie, Tatarzy.

Ustawa, definiując mniejszości narodowe i etniczne, odwołuje się do uwarunkowań powszechnie występujących w różnorodnych definicjach, jednak wyraźnie preferując cechy obiektywne. Zawiera także dwa kontrowersyjne zapisy, tj. „utożsamianie się z narodem zorganizowanym we własnym państwie”, jako podstawowym elementem różnicującym mniejszości narodowe od etnicznych, oraz „zamieszkiwanie obecnego terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat”. Są to warunki dyskusyjne, a ich wprowadzenie do ustawy ma daleko idące konsekwencje. Zmniejsza liczbę „oficjalnych”, „uznanych” mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce, ograniczając je do niektórych spośród tzw. mniejszości tradycyjnych (historycznych), jednocześnie wykluczając szereg grup narodowościowych z zapisanych w ustawie przywilejów (m.in. Ślązaków, Greków, Macedończyków, Wietnamczyków, Włochów, Francuzów), często grup liczniejszych od niektórych spośród „ustawowych mniejszości”, co ma istotne następstwa dla ich członków, m.in. oświatowe, finansowe, formalnoprawne. Ponadto o zaliczeniu danej zbiorowości do mniejszości narodowej lub etnicznej decydują bieżące wydarzenia polityczne (np. deklaracja suwerenności państwowej czy utrata odrębności państwowej), a o wpisaniu do ustawy może decydować wręcz kalendarz. Kryteria aktualnego posiadania lub nieposiadania państwa narodowego, tak samo jak cezura 100 lat „zasiedziałości” (a nie np. 50 czy 500 lat) są uznaniowe, sztuczne, zewnętrzne i zmienne. Ponadto współcześnie z reguły nie mają zasadniczego wpływu na poczucie tożsamości i odrębności narodowej, dlatego nie powinny stanowić przyczyn kategoryzacji mniejszości narodowych i etnicznych.

Jednak te rozróżnienia, bezzasadne z perspektywy liberalnej, są istotne z punktu widzenia pragmatyki rządzenia państwem i niosą ze sobą konsekwencje polityczne, choćby dlatego, że według takiego rozumienia mniejszości etnicznej nie ma ona „uprawnień” do domagania się suwerenności państwowej. Ponadto zamiarem ustawodawcy było zawężenie przywilejów wynikających z ustawy do tzw. mniejszości historycznych, a wyłączenie z nich m.in. grup imigrantów (Łodziński 2005, 2010, Nijakowski 2005).

Pomimo zastrzeżeń do części zapisów, ustawa z 2005 r. jest aktem prawnym najpełniej regulującym wiele kwestii związanych z prawami mniejszości naro-

dowych i etnicznych, używania języków mniejszości, funkcjonowania oświaty, kultury oraz relacji między mniejszościami a władzami centralnymi i samorządowymi. Jest także aktualnie obowiązującym w Polsce prawem. Ponadto w praktyce politycznej, a niniejsza praca poświęcona jest m.in. wpływom polityki, przemian politycznych na sytuację mniejszości narodowych, definicje formułowane z polityczno-prawnego punktu widzenia są bardziej adekwatne od *stricte* socjologicznych. Dlatego też pojęcie mniejszości narodowej i etnicznej w przedstawianej pracy będzie rozumiane zgodnie z zapisami powyższej ustawy. Ukraińcy, Białorusini i Litwini posiadający polskie obywatelstwo oraz świadomość odrębności i wspólnoty narodowej będą określani jako mniejszości narodowe, a Łemkowie (ci, którzy nie poczuwają się do wspólnoty z narodem ukraińskim) jako mniejszość etniczna.

Kolejnym pojęciem jest „narodowość”, najczęściej utożsamiana z przynależnością narodową lub z obywatelstwem⁷. Już kilkadziesiąt lat temu B. Joseph (1929), słusznie krytykując utożsamianie obywatelstwa z narodowością, uważał, że „zasadnicza różnica pomiędzy narodowością a obywatelstwem polega na tym, że narodowość jest subiektywna, podczas gdy obywatelstwo jest obiektywne. Pojęcie narodowości odnosi się do warunków myśli, uczucia lub sposobu życia; obywatelstwo natomiast to status polityczny”. Samoświadomość jednostki jest podstawowym, najogólniejszym kryterium, według którego możemy określić przynależność narodową – czyli narodowość – konkretnej osoby. Narodowość rozumianą jako subiektywny wybór przynależności do określonego narodu. Wybór ten nigdy nie jest całkowicie wolny, zawsze jest mniej lub bardziej zdeterminowany czynnikami historycznymi i kulturowymi, jest jednak możliwy (Rykiel 2006). Jak zauważył J. Wiatr (1973): „Ten jest Polakiem, kto się Polakiem czuje. Nie można być członkiem narodu wbrew swojej woli, co oznacza również, że kto się do przynależności do danego narodu poczuwa, ten winien być za członka tego narodu uznany”. Należy jednak pamiętać o zastrzeżeniach wysuwanych m.in. przez E. Gellnera (1991) i I. Hencocka (1998), którzy stwierdzili, że do uznania danej jednostki za przedstawiciela tego a nie innego narodu nie wystarczy wyłącznie jej wola, ale konieczna jest również akceptacja przez innych jego przedstawicieli oraz postrzeganie przez „obcych” jako reprezentanta danego narodu. Deklaracja subiektywnego poczucia narodowości podczas powszechnych spisów ludności, z reguły niezależnie od obywatelstwa oraz dekla-

⁷ Pojęcie „narodowość” jest także stosowane do określenia wspólnoty etniczno-kulturowej stanowiącej przednarodową formę integracji etnicznej, niebędącej jeszcze w pełni ukształtowanym narodem (Maryański 1994, Otok 2003, Sobczyński 1996b). W takim rozumieniu nie będzie stosowane w niniejszej pracy.

racji języka ojczystego (lub języka używanego na co dzień w kontaktach domowych), jest współcześnie podstawą opracowywania statystyki narodowościowej.

W niektórych państwach, m.in. na Litwie, w Austrii i Niemczech, często celowo nie używa się terminu „mniejszość narodowa”, zastępując je określeniem „grupa narodowościowa”. Jest to spowodowane m.in. brakiem skojarzeń z czymś słabszym, podporządkowanym, mniej ważnym, dużo większą jednoznacznością pojęcia „narodowość” (dotyczy zbiorowości etnicznych), w odróżnieniu od wieloznaczności pojęcia „mniejszość” (oprócz narodowych czy etnicznych mogą być m.in. wyznaniowe, ideologiczne, polityczne) oraz podkreśleniem związku, wspólnoty danej grupy narodowościowej z narodem, którego jest częścią i dążeniem do zachowania odrębności narodowej (Budyta-Budzyńska 2010).

Narodowość zarówno pewnej grupy ludzi, jak i poszczególnych jednostek nie zawsze jest czymś stałym, niezmiennym. Może ulegać i często ulega zmianom, można także równocześnie odczuwać więź z więcej niż jednym narodem lub kulturą narodową (niekoniecznie w jednakowym stopniu), a narody, zwłaszcza na pograniczach etnicznych, są „zbiorami rozmytymi” (Rykiel 2006). Wynika to z oddziaływania różnych czynników zewnętrznych. Głównymi elementami, mogącymi wpłynąć na zmianę narodowości jednostki lub poczucie dualizmu narodowego, są migracje, oddziaływanie innej zbiorowości narodowej, zamieszkiwanie na pograniczu etycznym oraz wpływ polityczny, kulturowy, edukacyjny, propagandowy państwa osiedlenia (Sadowski 1995a, Shils 1996, Barwiński 2004a).

Z pojęciem narodowości związana jest tożsamość. Samo słowo „tożsamość”, którą zajmują się przede wszystkim nauki społeczne, a zwłaszcza socjologia, psychologia, historia, może mieć bardzo wiele znaczeń i może być w różny sposób rozumiane. Jak zauważa A. Sadowski (1995a), tożsamość jest jedną z „najbardziej uniwersalnych ludzkich potrzeb, potrzeb przynależności lub bycia akceptowanym, potrzeb bezpieczeństwa” oraz „tożsamość jest najszerszą kategorią do opisu poczucia samego siebie oraz siebie na tle innych”. Tożsamość to zdolność określenia, kim się jest, do jakiej grupy się należy, z jaką grupą człowiek się identyfikuje i do jakiej się przyznaje (Budyta-Budzyńska 2010).

Na potrzeby pracy skupiono się głównie na tożsamości narodowej zarówno jednostek, jak i całych zbiorowości. Tożsamość najczęściej kojarzy się z pytaniem „kim jestem?” i jest zasadniczo odnoszona do jednostek. Tożsamość narodową jednostki można rozumieć jako rezultat identyfikacji z daną zbiorowością. Stanowi wówczas podstawę różnicowania pomiędzy „my” i „oni” i jest ściśle powiązana z postawą, wiedzą i zachowaniem (Michna 2006). Tak też pojęcie tożsamości będzie rozumiane w niniejszej pracy.

Można przyjąć – za E.A. Ardenerem (1992) – że ustalanie tożsamości to „sposoby, w jakie jestem identyfikowany (aspekt bierny) i w jakie ja identyfikuję (aspekt czynny)”. Stosunkowo często występują zasadnicze różnice pomiędzy autoidentyfikacją jednostki a jej zaklasyfikowaniem przez innych. W sytuacjach, w których występują wyraźne rozbieżności między indywidualnym wyobrażeniem o sobie a zewnętrznym identyfikowaniem jednostki bądź grupy, której dana jednostka jest członkiem, może wytworzyć się poczucie tzw. marginalizacji jednostkowej bądź grupowej. Społeczność większościowa określa etniczność mniejszych grup zgodnie z własnymi odczuciami lub interesami. Narzuca tym grupom własną identyfikację, często niezgodną z ich samookreśleniem. Kim innym członkowie danej grupy się czują, a za kogo innego są uważani. Może to doprowadzić do kryzysu tożsamości wśród przedstawicieli mniejszości, kryzysu wyrażającego się w dramatycznym pytaniu „kim naprawdę jestem?” (Sadowski 1995a, Domagała 1996). Odmienne są również sposoby identyfikacji danej jednostki przez osoby pochodzące z tej samej lub z innej grupy. W tym drugim przypadku będzie to identyfikacja jednostkowa poprzez pryzmat identyfikacji grupowej, czyli będzie ona ściśle związana z wyobrażeniami na temat całej grupy, której dana osoba jest członkiem. Taki grupowy wizerunek często ma formę stereotypów – obiegowych, potocznych wyobrażeń, przez które postrzegamy jednostki i całe grupy etniczne. Prowadzi to niekiedy do kształtowania się postaw nietolerancji, uprzedzeń, szowinizmu, wrogości lub – przeciwnie – sympatii, przyjaźni, akceptacji, odczuwanych w stosunku do danej osoby wyłącznie na podstawie wyobrażenia o grupie narodowej, której jest członkiem (Kłoskowska 1996, Domagała 1996).

Stereotypowe wyobrażenia mogą dotyczyć obcych i własnych grup narodowościowych. Poglądy stereotypowe, zarówno oceniające, jak i poznawcze, są zazwyczaj bardzo uproszczone, schematyczne, nie dostrzegają faktów sprzecznych z obiegową opinią, przez co prowadzą do błędów poznawczych oraz często powodują powstanie negatywnych uprzedzeń. W relacjach między poszczególnymi narodowościami charakter stereotypów – pozytywnych, neutralnych lub negatywnych – w bardzo dużym stopniu zależy od rodzaju relacji między tymi narodami. Im bardziej stosunki są antagonistyczne, tym łatwiej o negatywne stereotypy i uprzedzenia. Charakterystyczną cechą stereotypów narodowościowych jest ich sztywność, odporność na bezpośrednie, osobiste doświadczenia. Często osoba, która ma bardzo pozytywną opinię o znanym jej osobiście przedstawicielu danego narodu (np. Żydzie lub Ukraińcu), żywi zarazem zdecydowane uprzedzenia w stosunku do Żydów czy Ukraińców w ogóle (Kłoskowska 1996). Ponadto stereotypowe wyobrażenia narodów i grup etnicznych odznaczają się znaczną długotrwałością w czasie, sięgającą setek lat (Bokszański 1995).

Tożsamość narodowa jest pojęciem wielowątkowym, w skład którego wchodzi liczne elementy. Do najistotniejszych należą: postawy wobec własnej grupy, stopień identyfikacji z grupą, zakres wiedzy, oceny tworzone na podstawie tej wiedzy oraz oceny samej wiedzy (faktów, procesów), stopień akceptacji wartości i norm grupowych, przestrzeganie etnicznych zachowań i gotowość podjęcia określonych działań (Nikitorowicz 1995, Babiński 1997). Nie zawsze wszystkie te składniki są obecne w tożsamości narodowej, jak również zróżnicowany jest poziom ich wykrystalizowania. Istnieją różne fazy rozwoju tożsamości pomiędzy poszczególnymi narodami i w obrębie jednego narodu. Niesie to za sobą niebezpieczeństwo oceniania, wartościowania ludzi oraz całych zbiorowości, w zależności od poziomu rozwoju ich tożsamości, na tych „prawdziwych” i tych „niepełnych”.

Jak już wspomniano, pojęcie tożsamości odnosi się do podstawowej potrzeby zarówno jednostek, jak i grup – potrzeby przynależności. Identyfikowanie jednostki z dziedzictwem grupy, jej dorobkiem, systemem wartości i symbolami nadaje sens poczuciu przynależności. Identyfikacja wymaga istnienia „innych”, w stosunku do których możemy się określić, wskazać na różnice, odrębności. Definiujemy siebie w znacznej mierze poprzez odniesienia do tego, czym lub kim nie jesteśmy. Częste są sytuacje, gdy tzw. tożsamość negatywna – „wiem, kim nie jestem” – poprzedza tworzenie się tożsamości pozytywnej – „wiem, kim jestem”. Prowadzi to do wyznaczania granic między tym, co własne i tym, co obce. Współcześnie granice te częściej mają charakter symboliczny niż realny. Jednak ta symbolika bywa silniejsza niż bariery materialne. Pojawia się świadomość dystansu społecznego i kulturowego dzielącego odrębne grupy, który jest niezbywalną częścią tożsamości (Nikitorowicz 1995, Bokszański 1996). Silne poczucie tożsamości narodowej przejawia się zazwyczaj dopiero w konkretnych sytuacjach, do których najczęściej należą: zagrożenie, konflikt, konfrontacja lub nawet samo spotkanie, obcowanie z odrębną grupą narodową. Typową okolicznością wpływającą na potrzebę samookreślenia się jest zamieszkiwanie na obszarze zróżnicowanym narodowościowo. Sytuacja taka z reguły wzmacnia tożsamość narodową, powoduje jej krystalizację (Babiński 1997, Sobecki 1997).

Nie jest to jednak prosta zależność, ponieważ właśnie na pograniczach narodowych szczególnie intensywnie przebiega asymilacja rozumiana jako przyjęcie przez daną jednostkę zwyczajów, języka, wartości kulturowych innej grupy, wytworzenie postaw solidarności z nową grupą, silniejszych niż więzi z grupą, z której osoba się wywodzi, ukształtowanie się poczucia przynależności do nowego narodu, do którego nie należeli rodzice. Asymilacją etniczną nazywa się zazwyczaj proces „roztopienia” uprzednio odrębnego etnosu lub jakiejś jego

części pośród drugiego, przeważnie większego narodu. Można wyróżnić asymilację naturalną i przymusową. Pierwsza z nich zachodzi przy bezpośrednim łączeniu, z reguły niesymetrycznym, różnych grup etnicznych i wynika z tendencji do usprawiania ich wzajemnych więzi w życiu społecznym, kulturowym i gospodarczym, zacierania różnic, integracji. Asymilacja rzadko przebiega „bezboleśnie”, zwłaszcza przymusowa, mająca na celu wynarodowienie. Z reguły wywołuje u grupy poddanej procesom asymilacyjnym poczucie krzywdy i upośledzenia, prowadzi do narastania konfliktów, wywołuje opór, często przynosząc odwrotny skutek – powoduje umacnianie poczucia odrębności grup mniejszościowych (Wasilewski 1929, Tomaszewski 1985b).

Według C. Zołędowskiego (2003), procesom asymilacji mniejszości narodowych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej szczególnie sprzyjały:

- bliskość językowa, wyznaniowa, kulturowa, a także fizyczna, większości i mniejszości,
- podobieństwo struktur społecznych większości i mniejszości,
- polityka państwa nastawiona na asymilację,
- brak stałego zasilania grup mniejszościowych przez imigrantów,
- postrzeganie większości jako grupy atrakcyjnej pod względem kulturowym i ekonomicznym.

Do tych czynników można jeszcze dodać, występującą zwłaszcza w przypadku Polski, wyraźną dysproporcję liczebną większości i mniejszości oraz silne rozproszenie terytorialne niektórych mniejszości.

Asymilacja w sytuacji ciągłego i bezpośredniego kontaktu odmiennych systemów społeczno-kulturowych może również przybierać formę akulturacji, czyli procesu przekształceń kulturowych, polegających na adaptacji obcych treści do własnej kultury, przy jednoczesnym eliminowaniu lub modyfikowaniu własnych wzorców. Akulturacja prowadzi do wzrostu podobieństw między kontaktującymi się kulturami i społecznościami, zazwyczaj polega na przejmowaniu elementów kultury powszechnie uważanej za „wyższą”, „lepszą” przez grupę traktującą własną kulturę jako coś „gorszego” (Kłoskowska 1996).

W wyniku procesów asymilacyjnych dochodzi do osłabienia lub zaniku związków z grupą pochodzenia, czego konsekwencją może być konwersja indywidualnego poczucia tożsamości narodowej, własnej identyfikacji. Linie podziału narodowościowego mogą przebiegać nawet wewnątrz poszczególnych rodzin (Śliwiński 1992, Koter 1995a). Asymilacja może również doprowadzić do ukształtowania się podwójnej tożsamości – zwłaszcza na obszarze pogranicza etnicznego – co przejawia się w byciu np. Mazurem i Polakiem, Niemcem i Warmiakiem, Ślązakiem i Polakiem czy też białoruskim Polakiem. Charakterystyczna dla społeczności pogranicza wielość tożsamości nie musi prowadzić

do ich wykluczania się, wręcz przeciwnie, mogą się one wzajemnie uzupełniać. Zjawisko takie jest często niezrozumiałe dla osób posiadających jedną, silnie rozwiniętą tożsamość narodową oraz nieorientujących się w zawłościach społeczności pograniczy i traktowane jest przez nich w kategoriach koniunkturalizmu lub nawet zdrady narodowej (Sakson 1998, Rykiel 2006).

Indywidualne poczucie tożsamości jest często uznawane za jedno z zasadniczych kryteriów określania narodowości. Jest to wskaźnik szczególnie istotny na obszarze zróżnicowanym narodowościowo, gdzie obiektywne kryteria przynależności narodowej mieszkańców (np. język, terytorium, religia, wspólna historia, kultura, gospodarka) często nie ukazują rzeczywistej struktury etnicznej. W takiej sytuacji odwołanie się do subiektywnego poczucia tożsamości narodowej może dać najbardziej wiarygodny obraz struktury narodowościowej (Gellner 1991). Zgadając się z tym stwierdzeniem, w niniejszej pracy również przyjęto zasadę analizowania struktury narodowościowej i językowej na podstawie subiektywnego poczucia tożsamości osób zamieszkujących dany obszar, wyrażanego m.in. podczas spisów powszechnych.

Poczucie tożsamości narodowej grup mniejszościowych oraz natężenie i skuteczność procesów asymilacyjnych są warunkowane relacjami między większością a mniejszościami narodowymi w państwie, czyli między zbiorowościami zajmującymi niesymetryczne pozycje w obrębie wspólnych struktur politycznych. E. Nowicka (1989) określiła te stosunki nazwą „sytuacji mniejszościowej”, uzależnionej od miejsca, jakie grupa zajmuje w relacjach z większością (od całkowitej równości, po podporządkowanie i dominację), proporcji liczebności grupy mniejszościowej i większościowej, stopnia izolacji i wzajemnych kontaktów oraz rodzaju trwałych więzi w obrębie grup (od braku poczucia odrębności, po całkowicie zamknięty charakter grup). Z kolei A. Sadowski (1991a, b, 1995b, c) relacje te określa jako „współzycie międzyetniczne”, przez co rozumie wszelkie kontakty i wzajemne oddziaływania zarówno między całymi grupami narodowościowymi, jak i ich poszczególnymi przedstawicielami.

Jednak relacje między większością a mniejszościami narodowymi nie ograniczają się tylko do kwestii wewnętrznych, często są uzależnione także od sytuacji zewnętrznej państwa oraz od uwarunkowań geopolitycznych. Zwraca na to uwagę R. Brubaker (1998), stosując do analizy struktury narodowej państw Europy Środkowowschodniej koncepcję „potrójnej zależności relacyjnej”. Zgodnie z nią, stosunki narodowościowe rzadko ograniczają się wyłącznie do relacji większości z mniejszością, natomiast bardzo często w ich kształtowaniu uczestniczą zagraniczne ojczyzny mniejszości narodowych, co powoduje, że mają one „charakter trójstronny”. Znaczenie transgranicznych kontaktów mniejszości dla relacji etnicznych w danym państwie zależy od ich charakteru, intensywności

oraz stosunku do nich grupy dominującej. Ścisłe relacje w obrębie wspólnoty etnicznej wzmacniają tożsamość mniejszości, natomiast ich słabość, lub wręcz brak, sprzyja procesom asymilacyjnym. Z kolei brak akceptacji większości dla relacji mniejszości z jej zagraniczną ojczyzną może wywoływać konflikty.

Według autora, najbardziej wszechstronną klasyfikację uwarunkowań stosunków etnicznych między mniejszościami a większością, przy odwołaniu się do aspektów historycznych, społeczno-demograficznych, kulturowo-cywilizacyjnych oraz politycznych, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych, zaproponował C. Żołędowski (2003). Według niego, zasadnicze znaczenie dla rodzaju relacji etnicznych w państwie mają:

- historyczne podłoże wzajemnych relacji większości i mniejszości,
- liczebność i rozmieszczenie przestrzenne mniejszości,
- charakter tożsamości grupowej mniejszości,
- uwarunkowania religijne,
- instytucjonalizacja życia narodowościowego mniejszości,
- stosunek do sytuacji mniejszościowej,
- położenie społeczno-ekonomiczne wobec grupy dominującej,
- charakter więzi ideologicznej grupy większościowej,
- sposób definiowania współżycia międzyetnicznego przez grupę większościową,
- ustrojowo-polityczne uwarunkowania uczestnictwa mniejszości w życiu publicznym,
- stosunek mniejszości do zagranicznej ojczyzny,
- wspieranie mniejszości przez zagraniczne ojczyzny w sferze polityczno-prawnej, społeczno-kulturalnej i ekonomicznej.

W poszczególnych rozdziałach niniejszej pracy przedstawiono m.in. analizę powyższych uwarunkowań w odniesieniu do relacji polskiej większości z mniejszościami ukraińską, łemkowską, białoruską i litewską, ze szczególnym uwzględnieniem czynników geograficznych, historycznych i politycznych.

Jednym z zasadniczych elementów przedstawianej pracy jest analiza wpływu polityki państwa na przekształcenia struktury narodowościowej. Polityka poszczególnych państw wobec mniejszości narodowych jest realizowana według różnych modeli, uzależnionych głównie od ustroju państwa z punktu widzenia jego charakteru (federalny, unitarny) oraz sposobu organizacji i działalności rządu (m.in. dyktatura, monarchia, republika). Ponadto zależy od liczebności i genezy mniejszości narodowych, przyjętych wewnętrznych rozwiązań prawnych oraz umów międzynarodowych, niekiedy także od wielkości własnej mniejszości poza granicami. W państwach określanych jako narodowe (z wyjątkiem dominującej i uprzywilejowanej grupy narodowej oraz językiem państwo-

wym, takich jak np. Polska), najczęściej można wyróżnić dwie koncepcje polityki narodowościowej: pluralistyczną i integracyjną, choć niejednokrotnie w praktyce politycznej łączy się cechy obu modeli⁸ (Kwaśniewski 1992).

W koncepcji pluralistycznej podstawową zasadą jest równość grupowa, dlatego państwo stosuje preferencyjne kwoty dla poszczególnych mniejszości (w administracji, edukacji, działalności politycznej), dopuszczalna jest także autonomia terytorialna mniejszości i dwujęzyczność w administracji. Zabezpiecza to udział mniejszości w życiu publicznym oraz wspomaga zachowanie tożsamości i odrębności etnicznej, jednocześnie może osłabiać jedność państwa i społeczeństwa oraz wzmocniać podziały i utrwalać segregację poszczególnych narodowości.

W koncepcji integracyjnej podstawową zasadą jest równość indywidualna, dlatego nie ma żadnych preferencji ani praw dla poszczególnych jednostek lub grup narodowościowych. Obowiązuje zasada równości praw człowieka, co wyklucza jakiegokolwiek dodatkowe prawa dla wybranych mniejszości narodowych lub etnicznych. Taki model polityki państwa ma wymuszać integrację mniejszości z większością oraz jednolitość administracyjną, prawną i polityczną. Państwo akceptuje różnorodność kulturową jako przejaw wolności indywidualnej obywateli, ale w żaden szczególnie sposób jej nie wspiera. Może to prowadzić do asymilacji, zaniku tożsamości etnicznej grup mniejszościowych. Stosowanie przez władze państwowe uniwersalnych praw człowieka w stosunku do wszystkich obywateli chroni i faworyzuje w głównej mierze większość, czyli naród dominujący (Kwaśniewski 1992, Jasiewicz 1977, Budyta-Budzyńska 2003, 2010).

W praktyce koncepcja integracyjna jest realizowana w trzech różnych odmianach. Najbardziej niekorzystną sytuacją dla mniejszości jest prowadzenie przez państwo przymusowej asymilacji (dyskryminacji denacjonalizacyjnej). Charakteryzuje się szybkim dążeniem do asymilacji mniejszości narodowych poprzez zakaz tworzenia odrębnych etnicznych instytucji kulturalnych, oświatowych i politycznych, rozproszenie i dezintegrację terytorialną skupisk mniejszości (w wersji skrajnej usunięcie tych grup poza granice państwa) oraz jej dyskryminację językową, kulturową, społeczną, ekonomiczną, wyznaniową.

⁸ Poza tymi dwoma podstawowymi modelami istnieje jeszcze, rzadko występujący, model segregacyjny (dyskryminacji segregacyjnej), gdzie państwo nie dąży ani do integracji, ani do asymilacji, lecz wprowadza separację narodowości (zakaz tworzenia wspólnych instytucji dla wszystkich grup etnicznych, zakaz korzystania z części praw, zawodów i stanowisk dla niektórych grup narodowościowych, czasami także zakaz heteroetnicznych małżeństw). Polityka taka polega na utrzymaniu wzajemnych odrębności i podziałów etnicznych, w konsekwencji prowadzi do wyraźnego wyodrębnienia się mniejszości zarówno w strukturze społecznej, jak i terytorialnej oraz powstania gett narodowościowych (Jasiewicz 1977, Łodziński 2005, 2010, Budyta-Budzyńska 2010).